

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATN USTIDA ISHLASH ORQALI ADABIY TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kuchkarova Shakarjon Azimboy qizi
 Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

Maqolada boshlang‘ich ta‘lim tizimida o‘quvchilarda bolalikdan badiiy adabiyotga havas uyg‘otish, ularning obrazli tafakkurini o‘stirish, ko‘p jihatdan ta‘lim tamoyillari va metodlarining to‘g‘ri qo‘llanilishiga bog‘liq ekanligi xususida fikr yuritilgan. Ilmiy asosda to‘g‘ri tanlangan metod o‘quvchi shaxsini rivojlantirish, aqliy faoliyatini faollashtirish va mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda asosiy o‘rin egallaydi. O‘qish darslari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘rganiladigan badiiy asarlarni bir-biridan farqlash, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday vositalar yordamida aks ettirgani, qanday adabiy qahramonlar yaratganini tushunish, asar qahramonlarining xatti-harakatiga o‘z munosabatini bildirish, ularni baholay olish va tegishli xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. O‘qituvchi adabiy tushunchalarni o‘rgatish jarayonida ifodali o‘qish, matnni yod olish, qayta hikoya qilish, savol-topshiriqlar ustida ishlash, ijodiy yozma ishlar yozdirish usullaridan foydalanadi.

Kalit so‘z: tushuncha, matn, tayanch so‘z, badiiy adabiyot, nutq madaniyati, adabiy tahlil, gap.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПОНЯТИЙ ЧЕРЕЗ РАБОТУ НАД ТЕКСТОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Кучкарова Шакаржон Азимбой кизи
 Базовый докторант Ургенчского государственного университета

В статье рассматривается вопрос о том, что в системе начального образования воспитание у учащихся с детства пристрастия к художественной литературе, развитие их образного мышления во многом зависит от правильного применения принципов и методов воспитания. Правильно подобранный на научной основе метод занимает центральное место в развитии личности школьника, активизации его умственной деятельности, формировании умений самостоятельного творческого мышления. Занятия по чтению формируют у младших школьников навыки дифференциации изучаемых художественных произведений, понимания того, какими средствами писатель отражает события жизни, каких литературных героев создал, выражения своего отношения к поведению героев произведения, умения их оценивать и делать соответствующие выводы. В процессе обучения литературным понятиям педагог использует приемы выразительного чтения, запоминания текста, пересказа, работы над вопросами-заданиями, написания творческих письменных работ.

Ключевое слово: понятие, текст, базовое слово, художественная литература, культура речи, литературный анализ, предложение.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF LITERARY CONCEPTS THROUGH THE WORK ON THE TEXT IN PRIMARY SCHOOL

Kuchkarova Shakarjon Azimboy qizi
 Basic doctoral student of Urgench State University

The article deals with the issue that in the primary education system, the upbringing of students from childhood predilection for fiction, the development of their imaginative thinking largely depends on the correct application of the principles and methods of education. A method correctly selected on a scientific basis occupies a central place in the development of a student's personality, the activation of his mental activity, the formation of independent creative thinking skills. Reading classes form the skills of differentiation of the studied works of art in younger schoolchildren, understanding by what means the writer reflects the events of life, which literary heroes he created, expressing his attitude to the behavior of the heroes of the work, the ability to evaluate them and draw appropriate conclusions. In the process of teaching literary concepts, the teacher uses techniques of expressive reading, memorizing text, retelling, working on task questions, writing creative written works.

Keywords: concept, text, basic word, fiction, culture of speech, literary analysis, sentence.

KIRISH. Ma'lumki, tushuncha narsalar va ularning xususiyatlari, o‘zaro aloqa munosabatlari to‘g‘risida bir-biri bilan bog‘langan hukm-xulosalardan hosil bo‘ladi. Biror narsa to‘g‘risida tushuncha hosil qilishda shu narsa haqida bir qancha hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to‘g‘risida qancha hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo‘ladi.

Tushunchaning moddiy ifodasi va tayanchi so‘zdir. Badiiy adabiyotda ham so‘z badiiy obraz yaratish va

obrazlilik qurolidir. Asarning obrazlilik yozuvchining so'z san'atidan qay darajada foydalanganligiga bog'liqdir.

Tushunchalar sezgi, idrok, tasavvurlar asosida, so'z, nutq yordami bilan hosil bo'ladi. Shuning uchun ham o'qish darslarida o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish va nutqini o'stirishga alohida ahamiyat beriladi.

Muammoning hayotiy ildizi shundaki, tadqiqotchi N.Jo'rayev haqli ravishda ta'kidlaganidek, «Hozirgi kunga kelib, bilim berish texnologiyalarining uzluksiz ortib borishi bilan o'quvchilarda o'qishga nisbatan munosabat o'zgarib, bu bilimlarning barchasini o'zlashtirib olish imkoniyati kamaymoqda, o'qishga nisbatan qiziqish so'nmoqda. Shuning uchun ularga bu bilimlardan foydalanish, ularni qayta tiklash, o'qishni takomillashtirish, qayta ishlash strategiyasini o'rgatish maqsadga muvofiqdir»[1; 2; 3].

O'qish metodikasi pedagogika, psixologiya, ona tili, adabiyotshunoslik ma'lumotlariga va keng ko'lamdagi pedagogik tajribalarga tayanadi.

O'qitishning mohiyati ham o'quvchilarni tushunchalar bilan qurollantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishdan iboratdir. Voqelikdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar har bir kishining ongida bolalikdan boshlab to umrining oxirigacha takomillashib boradi. Shuning uchun ham o'quvchilarda boshlang'ich sinflardan boshlab adabiy tushunchalarni shakllantirish – sinfda va sinfdan tashqari o'qish darslarining asosiy vazifalaridan biri, deyish mumkin.

Nutq madaniyatini shakllantirish bilan bog'liq adabiy tushunchalar yuzasidan hosil qilinadigan elementar bilimlar orqali o'quvchilar kishilarning fikrlari, his-tuyg'ulari va ichki dunyosini ifodalashda badiiy nutqning ahamiyatini anglab boradilar. O'quvchilarda adabiy tushunchalarni hosil qilishda ularning badiiy adabiyot san'atining bir turi ekanini anglashlariga erishish lozim. Buning uchun badiiy asarda tasvirlangan voqea-hodisalarning rasmda ranglar orqali ifodalanishini namoyish qilish orqali badiiy adabiyot tasviriy san'at kabi san'at turi deb tushuntirish mumkin. Har ikkisida hayotiy voqealar aks etishi, tasviriy san'atda ranglar orqali, badiiy adabiyotda so'zlar orqali tasvirlanishi haqida ma'lumot berish foydadan xoli bo'lmaydi. Asar yaratish uchun yozuvchi so'zga boy bo'lishi lozim ekanligi, bunga o'qish-o'rganish orqali erishish mumkinligini o'quvchilar ongiga yetkazish zarur. Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalarni o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun o'qituvchi adabiyot nazariyasidan ilmiy tushunchalarga ega bo'lishi, asar tahlilida nimalarga e'tibor berilishini ajratib olishi, o'qitish usullarini yaxshi bilishi, tahlilga ijodiy yondashishi, o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olishi o'qish darslarida badiiy asarni o'qitish sifatini belgilovchi omillardandir.

METODLAR. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarni malakali kitobxon sifatida tarbiyalashda asar tahlili va o'quvchining shaxsiy ijodkorlik qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

O'qish metodikasida badiiy asarni o'qish bilan bog'liq ikkita talab olg'a suriladi: birinchidan, o'quvchilar namunadagi asar mazmunini tushunsin, ikkinchidan, asarda qalamga olingan voqea-hodisalarni qalbdan his qila bilsin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida so'z san'atini bevosita idrok etish qobiliyatining rivojlanishi asar syujetining o'ziga mansur jihatlarni aniqlash, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, o'z xulosalarini umumlashtirib bayon qilish tarzidagi adabiy tahlil ko'nikmalarini egallay borishiga bog'liq.

NATIJARLAR VA MUNOZARA. Badiiy asarning o'quvchilar tomonidan idrok etilish darajasi kitobxonlik faoliyati natijalari tahlili asosida belgilanadi. Adabiy ta'lim jarayonida asarning to'liq idrok etilishi adabiy tushunchalarning chuqur egallanganligidan dalolat beradi.

Ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish hamda tajriba-sinov ishlari natijasida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun adabiy tushunchalar asosida badiiy asarni idrok etishning to'rtta darajasini ajratishni lozim topdik.

Birinchi daraja. Bu guruhga mansub bolalar asarlarni yaxlit idrok eta olmaydi, ularning diqqati asar syujetidagi alohida hodisalarga qaratilib, epizodlar orasidagi bog'liklikni tushunib yetmaydilar. Ularda matnni o'qish va eshitishda bevosita hissiy ta'sir bo'lishi mumkin, lekin o'z hislarini so'z bilan ifodalash mushkullik tug'diradi. Bu guruhdagi bolalar asar qahramonlarining xatti-harakati va ruhiy holatini har doim ham aniqlay olishmaydi.

Ikkinchi daraja. Bu guruhga mansub o'quvchilar asarni to'g'ri qabul qilishi bilan ajralib turadi. Ammo ular ham his-tuyg'ularini ifodalashda qiynaladilar, chunki tasavvur har kimda har xil bo'ladi. Bu guruh o'quvchilari asar voqealarining ketma-ketligini xotiralarida oson tiklashadi, lekin ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini har doim ham tushunishmaydi. Ular maxsus savol-topshiriqlar yordamida asar qahramonlariga xos xususiyatlarni to'g'ri aniqlay olishadi. Hayotiy tasavvurlariga tayangan holda ularning u yoki bu xatti-harakatlari sababini aytib berishadi. Ammo o'qiganlari yuzasidan xulosa chiqara olishmaydi.

Uchinchi darajaga mansub o'quvchilar asarda bayon qilingan voqea-hodisalarning ichki bog'lanishini bilishi bilan ajralib turishadi. Ular muayyan tasavvurga ega bo'lishi tufayli asarning tafsilotlari asosida obrazlarni qayta yaratish qobiliyatiga ega. Asarda ularni, birinchi navbatda, qahramonlar obrazi qiziqtiradi, o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari asosida asardagi asosiy fikrni, qahramonlarning xatti-harakatlari sababini to'g'ri aniqlay olishadi. Ammo mavjud adabiy tushunchalar asosida o'z xulosalarini umumlashtirishda ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yadilar.

To'rtinchi darajaga mansub o'quvchilar nafaqat asar voqealaridan, balki uning badiiy ifodasidan ham

ta'sirlanadi. Ularning tasavvuri rivojlangan bo'lib, badiiy asar tafsilotlari asosida obrazni qayta yaratishadi. Matnni qayta o'qishni, o'qiganlari yuzasidan fikr-mulohaza yuritishni yoqtirishadi. Matnda muallif nuqtai nazarini, asosiy fikrni aniqlash qobiliyatiga ega bo'lishadi. Ularning asar voqealari yuzasidan umumlashma xulosalari o'ta jo'n bo'lsa ham, mustaqil fikr yuritishi, asarda qo'yilgan muammoni aniqlashga bo'lgan harakatining o'zi muhimdir. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, o'quvchilarda adabiy tushunchalarning shakllanishini asarni idrok etish darajasiga qarab belgilash mumkin, degan xulosaga keldik.

Idrokning birinchi darajasi 3-5 yoshli bolalarga mos keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining shu darajaga mansubligi adabiy tushunchalarga doir bilimlarning sustligidan dalolat beradi. O'qish darslari bilan fan sifatida to'qnash kelganida, ikkinchi va uchinchi sinfdagi bir necha o'quvchigina o'qiganlarini uchinchi darajada idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Boshlang'ich ta'limning oxiriga kelib to'rtinchi darajada idrok etish barcha o'quvchilarga xos xususiyat sanaladi. Boshlang'ich sinf bitiruvchisi badiiy asarni to'rtinchi darajada idrok etishi adabiy tushunchalarining shakllanganligini anglatadi.

Professor K.Qosimova va S.Matchonovlarning o'qish metodikasiga doir ishlarida o'quvchi ta'limning faol ishtirokchisi, «metodik omil» sifatida tilga olinishi bejiz emas. Ularning fikricha, boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarni malakali kitobxon sifatida tarbiyalashda asar tahlili va o'quvchining shaxsiy ijodkorlik qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi [12]. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida she'r, misra, hikoya, masal, topishmoq, maqol, adabiy qahramon, sarlavha, matn, reja kabi dastlabki adabiy tushunchalarni shakllantira borishni taqozo etadi. Shu maqsadga qaratilgan adabiy tahlil o'qituvchi va o'quvchining qat'iy reja asosida izchil hamkorlikda izlanishini talab etadi. Busiz o'quvchi dasturda ko'zda tutilgan darajada asarni estetik jihatdan anglash va idrok etishga qodir bo'lmaydi. Tahlilda umumiydan xususiyga, ya'ni asarni tushunishga yordam beruvchi umumiy mazmuni va tafsilotlarni aniqlashga tomon borish lozim. Tahlil boshida asarning janriy xususiyatlarini hisobga olgan holda beriladigan savollarni o'quvchilarning mavjud tushunchalaridan kelib chiqib izchil va keng qamrovli tarzda qo'yish talab etiladi. Shu asosda o'quvchilarning fikr va hislarini muayyan maqsadga yo'naltirilsa, boshlang'ich ta'limda ko'zlangan natijaga erishish qiyin kechmaydi.

Jumladan, M. P. Voyushina boshlang'ich sinflarda badiiy asar tahlili tamoyillarini quyidagilarga ajratadi va tavsiflaydi [16]:

1. Maqsadga yo'naltirilgan tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, darsning asosiy vazifasi asarni to'laqonli idrok qilish, uning g'oyasini tushunishga yo'naltirish maqsadidan kelib chiqib belgilanadi.

2. O'qilgan asarni yaxlit, izchil, hissiy idrok qilish tamoyili. Bu tamoyil badiiy asarning birlamchi idrok talablari bilan ichki bog'lanishni va idrok sifatini yaxshilash, shu orqali asarga qaytib uni tahlil qilish ehtiyojini yuzaga keltirishni nazarda tutadi.

3. Asarni idrok qilishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. Bunda asar tahlilida o'quvchilarning asar mazmunini chuqur anglashlarini ta'minlashda yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tahlil usullarini tanlash talab etiladi.

4. Asar tahliliga sharoit yaratish tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, matn tahlili o'quvchining badiiy matnni tushunish ehtiyojlariga javob berishi kerak.

5. Asarni ikkinchi marta mustaqil o'qishga bo'lgan ehtiyoj tamoyili. Bu tamoyil adabiy ta'limning dastlabki bosqichi uchun juda muhimdir: kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tahlildan oldin matn mazmunini to'liq anglashlari uchun uni yana bir marta o'qib chiqishlari talab etiladi.

6. Shakl va mazmunning birligi tamoyili. Asarda tasvirlangan holatni qayta tiklash uni aks ettirishga emas, balki tasvirning o'zi, ya'ni uning mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'lgan asar shaklini tahlil qilishga yo'naltirilishi kerak bo'lgan savollar va vazifalarning tabiatini belgilaydi.

7. Badiiy asarning umumiy va janr xususiyatlarini, badiiy o'ziga xosligini hisobga olish tamoyili. Bu tamoyil tahlilning umumiy yo'nalishi va usulini tanlashda o'zini namoyon qiladi. Adabiyotning turli xil adabiy turlari va janrlari mohiyatan bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun bu asarlarni tahlil qilishda bir xil yondashuvlar bo'lishi mumkin emas.

8. Tahlil usullarini tanlash tamoyili. Bu tamoyil asarning tahlil usulini tanlab olishni nazarda tutadi: uning barcha elementlari tahlil qilinmaydi, balki ishning g'oyaviy yo'nalishini ochish uchun yetarli mazmun tanlab olinadi.

9. O'qish malakasini takomillashtirishga qaratilgan tamoyil. Bu tamoyil adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichiga xos bo'lib, unga ko'ra, o'qish malakasi o'quvchilarning shaxsiy maqsadiga aylantirilgandagina yaxshilanadi: qaysi o'quvchi o'z xohishi bilan ko'p o'qisa, natija yaxshi bo'ladi.

10. O'quvchilarning kitobxonlik ko'nikma-malakalarini rivojlan-tirish tamoyili. Unga ko'ra, sinfdagi badiiy asar tahlili o'quvchilarning nafaqat o'rganilayotgan asar g'oyasini o'zlashtirishiga, balki ularning adabiy rivojlanishiga, ularda dastlabki adabiy tushuncha va kitobxonlik malakalarini shakllantirishga ham yordam berdi. [16]

O'qishning natijasi asar mazmunini anglashdir. Bu natija nafaqat o'qish texnikasida, balki o'quvchining fikrlash darajasini oshirish, umumlashtirish qobiliyatini shakllantirish, nutqini rivojlantirish darajasi – lug'atining

boyligi, so'z ma'nosini aniq tushunishi; o'qiladigan matnning xususiyatlari anglashi, hayot haqidagi mavjud bilim, shuningdek, tajribasini ko'rsata olishi bilan belgilanadi.

Ushbu omillarga qarab, matnni tushunishning quyidagicha muayyan darajasiga erishiladi:

- asar mazmunini anglash darajasi – matnning alohida tarkibiy qismlarini tanlash, ularni bir-biri bilan bog'lash, umumlashtirish, aloqalarni o'rnatish, voqealar rivojini aniqlash; tasvir mazmunini tushunish;

- fikrlash darajasi - muallifning maqsadini, asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tushunish, qahramonlarning o'zaro munosabatlarini aniqlash, ularni baholash. xulosa chiqarish, keltirilgan dalillarni izohlash, hayot tajribasi bilan o'zaro bog'lash.

Muammo yuzasidan olib borilgan izlanishlar badiiy asarni tahlil qilishga turli yondashishlar mavjudligini ko'rsatdi. Ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Asar tili tahlili bu asarda muallif tomonidan qo'llanilgan tasviriy ifoda vositalari hamda qahramonlar nutqi va ularga yozuvchi munosabatini aniqlash maqsadida uyushtiriladi. Masalan, 4-sinfda Rauf Tolibning «Quyosh sevgan yurt» asari o'rganganilganda she'rdagi tasviriy vositalarni aniqlash yuzasidan quyidagi savol-topshiriqlar berilishi mumkin: «Quyosh tog'lardan, bog'lardan ko'z uzolmas ekan» gapini matndan topib o'qing. Quyoshning yurtimizni nima uchun sevishini qanday izohlaysiz?» va hakoza. Bunday topshiriqlar o'quvchilar lug'at boyligini, nutqining ifodaligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiy tahlil orqali asar qahramonlarining fe'l-atvori, his-tuyg'ulari, xarakter xususiyatlari o'rganiladi. Masalan, 4-sinfda Normurod Norqobilovning «Xarita» hikoyasi o'rganilganda, asar qahramonlari Samad va Rasulning fe'l-atvorini tavsiflash orqali ularning xarakter xususiyatlari ochib beriladi. Adabiy tahlilni shu tahlitda uyushtirishni boshqa asarlarga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Asar voqealari tahlili asosida syujet va uning asosiy qismlari o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash masalasi turadi. Bunday tahlilda xatti-harakatdan xarakterga, voqea-hodisadan matn mazmuniga qarab boriladi. Xususan, 4-sinfda Pirimqul Qodirovning «Xatarli uchrashuv» hikoyasidagi voqealar rivoji va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash uchun quyidagi rejadan foydalanish mumkin: 1. Jondorlarni it deb yuribman. 2. Bexosdan cho'chib ketdim. 3. Qorga o'tirib qoldim. 4. Gap aql va irodada ekan. Asar mazmunini reja asosida hikoya qildirish o'quvchilarga undagi asosiy fikrni to'g'ri anglashlariga yaqindan yordam beradi.

Muammoli tahlil badiiy asardagi muammoli masala va vaziyatlar asosida tashkil etiladi [24]. Masalan, Hakim Nazirning «Qodir bilan Sobir» hikoyasi o'qilganda (4-sinf) «Bolalar o'rtasida qanday holatlarda do'stlik bo'ladi? Doim birga yuradigan bolalarni do'st deb bo'ladimi?» kabi savollar asosida muammoli vaziyat yaratilib, o'quvchilar fikr-mulohazalari asosida hal etiladi. Bu esa ularning ijodiy va mantiqiy fikrlashlariga zamin yaratadi.

O'qish metodikasida tahlilning so'z bilan tasvirlash va grafik tasvirlash, tasviriy vositalar tahlili, kuzatish, ma'nodosh so'zlarni topish, asarni sahnalashtirish, ifodali o'qish va rollarga bo'lib o'qish, qayta hikoyalash, shaxsini o'zgartirib hikoyalash usullari keng qo'llaniladi.

Badiiy asar ustida ishlashni tashkil qilishda tahlil usulini tanlash asar matnining xususiyatlari va tahlil jarayonida hal qilish zarur bo'lgan vazifalarga qarab aniqlanadi.

Yuqori sinflarda adabiy tushunchalarni tarkib toptirish jarayonini professor Acqar Zunnunov 5 bosqichga bo'ladi:

1. Adabiy asarning biror komponenti va uning g'oyaviy-badiiy ahamiyatini aniqlash.
2. Komponentlarni (yoki tasvirlarni) kuzatish, belgilash va umumlashtirish.
3. Olingan bilimni amalda (adabiy asarni tahlil qilishda va ijodiy insholar yozishda) tatbiq etish, mashq qilish.
4. Ilgari o'zlashtirilgan tushunchani (komponentni) yangi bilimlar bilan boyitish, kengaytirish.
5. Bu tushunchalarning adabiy asardagi boshqa muhim elementlar va yozuvchining ijodiy uslubi bilan bog'lanishini aniqlash [24].

Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalarni o'rganish yuqori sinflardagidan farq qiladi. Chunki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshi, saviyasi, tajribasi badiiy asar ustida qat'iy nazariy tushunchalar asosida ishlashni ko'tarmaydi. Biz ilmiy-metodik izlanishlar davomida boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarda adabiy tushunchalarni tarkib toptirishni shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lishni maqsadga muvofiq degan xulosaga keldik:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu bosqich amal qilinadigan 1-sinfda asarning estetik tarbiyaviy g'oyasini kuzatish, asar voqealarini qismlarga ajratish; badiiy asar mavzusini aniqlash, she'riy nutq bilan nasriy nutqning bir-biridan farqini kuzatish bilan bog'liq tushunchalar ustida ishlanadi. O'quvchilarning talaffuzi va og'zaki nutqiga ko'proq e'tibor qaratiladi.

2. Boshlang'ich bosqich. 2-sinfda amal qilinadigan bu bosqichda asarning g'oyaviy-badiiy mazmunini kuzatish; asar mavzusi va g'oyasi ustida ishlash; dialog haqida umumiy tushuncha berish; asarni qismlarga ajratish va uning o'zaro bog'liq voqealardan tashkil topishi haqida tasavvur hosil qilish; asardagi kichraytirish, erkalash, ko'chma ma'noli so'zlarning badiiy xususiyatlarini aniqlash; she'riy nutqning band va misralardan

tashkil topishiga doir tushunchalar ustida ishlanadi. Adabiy janrlarning farqi, asarning tarkibiy elementlari, asarda tasvirlangan voqea-hodisalar va adabiy qahramonlarning o'zaro munosabatlarini aniqlashga o'rgatiladi.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich amal qilinadigan 3-4-sinflarda asar qahramonlarining suvrati va siyratini kuzatish, tasvirlangan voqealarning hayot bilan bog'liqligini anglashlariga erishish, yozuvchining asar qahramonlariga munosabati ustida ishlash; hikoya va tasvir haqida tushuncha; tabiat tasviri, qahramon tasviri ustida ishlash; asarni qismlarga ajratish va uning rejasi haqida ma'lumot berish; asardagi voqealarning rivojlanib borishini, sabab-natija bog'lanishini aniqlash; o'xshatish, jonlantirish, ibora haqida tushuncha hosil qilish; nasriy va she'riy nutqning o'ziga xos xususiyatlarini kuzatish; she'riy nutqqa xos takror, mubolag'a haqida amaliy tushuncha hosil qilish; she'riy nutqda so'zlar tartibi, she'r tuzilishi – qofiya, band haqida umumiy tushuncha hosil qilish kabi ishlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ham adabiy tushunchalarni shakllantirish o'zining lingvodidaktik, pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra bosqichlarga bo'lib o'rganishni taqozo etsa-da, o'quvchilarning adabiy tushunchalarini shakllantirish tizimi haligacha ishlab chiqilmaganligi afsuslanarlidir. Biz tadqiqot muammosi yuzasidan olib borgan tajribalarimiz asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida adabiy tushunchalarni amaliy va tadrijiy shakllantirish tizimini taxminan quyidagicha taqsimlab chiqdik.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida shakllantiriladigan adabiy tushunchalar mazmuni

O'rganiladigan adabiy tushunchalar tizimi	1- sinfda o'rganiladigan adabiy tushunchalar mazmuni	2- sinfda o'rganiladigan adabiy tushunchalar mazmuni	3- sinfda o'rganiladigan adabiy tushunchalar mazmuni	4- sinfda o'rganiladigan adabiy tushunchalar mazmuni
Asarning tarkibiy qismlari haqida ma'lumot	Asar qahramonlari va voqealarini aniqlash.	Asar mavzusi yuzasidan umumiy tasavvur hosil qilish.	Asar qahramonlarining o'zaro munosabatlari ustida ishlash.	Asardagi voqealarning rivojlanib borishini kuzatish.
Asar kompozitsiyasi haqida ma'lumot	Asarni asosiy qismlarga ajratish.	Asar voqealarning o'zaro bog'liqligi haqida tasavvur hosil qilish.	Asarni asosiy qismlarga ajratish va rejasi tuzish.	Voqealarning sabab-natija bog'lanishini aniqlash.
Asar tili ustida ishlash	Badriy asar tilining emotsionalligini kuzatish.	Asardagi hayajonli nutqni kuzatish. Kichraytirish, erkalash, ko'chma ma'nohi so'zlarni aniqlash.	O'xshatish, jonlantirish, ibora haqida tushuncha hosil qilish.	Nasriy va she'riy matndagi jonlantirish, o'xshatish, iboraga xos xususiyatlarini kuzatish.
She'r tuzilishi haqida ma'lumot	She'riy nutq bilan nasriy nutqning birbiridan farqini kuzatish.	She'riy nutqning ohangdosh so'zlardan tashkil topishi haqida tushuncha berish.	She'r tuzilishi – qofiya, misra, band haqida tushuncha hosil qilish.	She'riy nutqda obraz, jonlantirish, o'xshatish, ibora, peyzaj haqida tushuncha hosil qilish.
Adabiy janrlar haqida ma'lumot	She'r, qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish, hikoyalarni farqlash.	She'r, qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish, hikoya haqida tushuncha berish.	Rivoyat, masal, latifa, qofiya, misra, band, dostonga xos umumiy xususiyatlar haqida tushuncha hosil qilish.	Sarlavha, obraz, jonlantirish, o'xshatish, ibora, peyzaj, dialog, g'oyaga xos xususiyatlarini farqlash.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar tahlilida o'quvchilarning yoshi, hayotiy tajribasi, saviyasi, tasavvur qila olish uquvi va asar bilan tanishish jarayonida hosil bo'lgan ruhiy kayfiyati hisobga olinadi. Adabiy tushunchalarni o'rganish o'quvchilarning ichki hissiy kechinmalari bilan bog'lanmasa, ularda adabiyotga bo'lgan qiziqish susayadi. O'quvchilarda estetik zavq uyg'otish uchun o'qituvchi adabiy tushunchalardan vosita sifatida foydalanishi lozim. Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalar badiiy asar matnining tahlili jarayonida shakllantiriladi. Jumladan, she'r, qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish, hikoya (1-2-sinflar); rivoyat, masal, latifa, qofiya, misra, band, doston (3-sinf); sarlavha, obraz, jonlantirish, o'xshatish, ibora, peyzaj, dialog, g'oya (4-sinf) kabi adabiy tushunchalar yuzasidan amaliy bilim hosil qilinadi. Mazkur tushunchalar dastur talablariga ko'ra 1-sinfdan boshlab badiiy asarning g'oyaviy mazmuni va badiiy xususiyatlari bilan bog'lab shakllantiriladi.

1-sinf o'quvchilari ertak, masal, rivoyat, she'r, hikoya, maqol, topishmoq, tez aytish janrlariga mansub asarlarni o'qiydilar va shu jarayonda ularni janriy xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlay boshlaydilar. O'qituvchi bo'lim yuzasidan o'tkaziladigan takrorlash-umumlashtiruvchi darsda "Siz "O'zbekiston – mening Vatanim" bo'limida qaysi she'r va hikoyalar bilan tanishdingiz? Vatan haqidagi maqollarni ayting?" kabi savol-topshiriqlar bilan murojaat qiladi. Fasllarga doir bo'limlar o'rganilayotganda fasllarga bog'liq topishmoqlar o'quvchilarni atrofimizdagi olam bilan chuqurroq tanishtirishga yordam beradi.

2-sinfda o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish uchun "Bir parcha patir olamga tatir" topishmog'ining javobini toping. Uni topishda sizga nima yordam berdi?, Nima uchun buni topishmoq deb aytamiz?", "Er haydasang kuz hayda, kuz haydang, yuz hayda" maqoli nima haqda?, Uni kim yaratgan?, Siz bilan qaysi maqollarni o'qib-o'rgandik?, Nima uchun ularni maqollar deb nomlaymiz?", "Qaysi ertaklarni o'qidik?, Qaysi hikoyalarni o'qidik?, Ertaklarni kimlar yaratadi?, Hikoyalarni kim yaratadi?, Qaysi biridagi voqealar hayotda bo'ladi?, Ertakdagi voqealar hayotda yuz beradimi?, O'zingiz bilgan ertaklar nomini ayting. Ertagingiz qanday boshlanib, qanday so'zlar bilan tugaydi? Hikoya shunday so'zlar bilan boshlanadimi?" kabi savol-javoblar o'rganilayotgan mavzular bilan bog'liq holda tashkil etiladi.

3-sinf o'qish darslarida o'quvchilar bilimi ibora, lof kabi janrlarga doir tushunchalar bilan boyitiladi. Tadqiqot muammosiga doir izlanishlarimizda u yoki bu janrga mansub asarlar o'rganilayotganda boshqa janrga oid asarlarga taqqoslash ijobiy samara berishi kuzatildi. Bir janrdagi asarlar o'rganilayotganda boshqa janrdagi asarlarga taqqoslash orqali ularning farqi o'rgatiladi.

4-sinfda didaktik talablardan kelib chiqqan holda badiiy asarda tugun, voqealar rivoji, syujet, kompozitsiya, g'oya, tasviriy ifoda vositalari ustida ishlanadi. Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmalilik, o'quvchilarning faolligini oshirish, tahlilda individual yondashish tamoyillari o'qitish jarayonida qo'llanadigan metod va usullarni belgilab beradi.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida badiiy asarlar izohli o'qish va ifodali o'qish metodlarida o'rganiladi. O'qish darslarining vazifasi o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini takomillashtirish; badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish, kitob o'qishni sevuvchi, undan zavq ola biluvchi haqiqiy kitobxonni tarbiyalash; o'quvchilarni jamiyat va borliq, kishilarning xulq-atvori, mehnati, turmushi to'g'risida boshlang'ich bilimga ega qilish; lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirishdir. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilar asarni amaliy tahlil qilish ko'nikmalarini ham egallaydilar. Xususan, adabiy tushunchalarni uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida o'rganish bilan bog'liq muammolar ilmiy-metodik adabiyotlarda o'z yechimini topmagan. O'qish dasturida faqat necha betli hajmdagi asarlar o'rganilishi ko'rsatilgan, xolos. Badiiy asar tahlilida muallif va qahramonlar nutqini, matndagi dialogik o'rinlarni aniqlash, badiiy asar voqealari muallif yoki asar qahramonlari tilidan hikoya qilinishi yuzasidan tushunchalar qaysi sinfdan boshlab o'rgatilishi, ular haqidagi ma'lumotlar sinfdan-sinfga qay tarzda to'ldirilib borilishi bilan bog'liq masalalar e'tibordan chetda qoldirilgan.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida adabiy tushunchalarni o'rganish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish bilan bog'liq holda olib boriladi.

Adabiy tushunchalarni o'rganish jarayonida o'quvchilar nutqida xalqona iboralar, hissiy bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar, belgi-sifat bildiruvchi so'zlar, o'xshatish va jonlantirish uchun qo'llangan ifodalar, ko'chma ma'noli so'zlar o'zlasha boradi. Masalan, topishmoq aytish va uning javobini topish jarayonida "Topishmoqning javobini topishda uning matnidagi qaysi so'zlar yordam berdi?" yoki: "Topishmoqning javobini topishda qaysi so'zlarga e'tibor berdingiz?" kabi savollar berilca, o'quvchilar topishmoqda yashiringan narsa-hodisalarning belgilarini ifodalovchi so'zlarga diqqat qaratadilar, ularni nutqida qo'llaydilar. Natijada bu so'zlar o'quvchining o'z so'ziga aylanadi.

XULOSA. Ta'lim-tarbiya jarayoni bilan atrof-muhit o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamoloti uchun asosiy manba vazifasini o'taydi. Ushbu jarayonni to'g'ri va samarali tashkil etish, o'qituvchi zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Shunday ekan, har bir o'qituvchi, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'zida juda ko'p qirrali bilim, yuksak mahorat, iqtidor va psixologik savodxonlik kabi ijobiy sifatlarini shakllantirishga intilishi lozim. Adabiy tushunchalarni shakllantirish bevosita badiiy asarni o'rganish, tahlil qilish jarayonida amalga oshirilishi tufayli badiiy-estetik tahlilga oid ilg'or va samarali usullar biz tadqiq etadigan ilmiy-metodik muammoga ham

